

- ни): Автореф. дисс. ... канд. ист. н. – Белгород, 2013.
31. Попов С.А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дисс. ... кан. ист. наук. – Сыктывкар, 2014.
 32. Шиловский М.В. Крестьянское общественное самоуправление в Западной Сибири в годы Первой мировой войны и социального катаклизма (1914–1919 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sibistorik.ru>.
 33. Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т. 7: Документы крестьянской реформы. – М., 1989.
 34. Державний архів Черкаської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 171.
 35. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – ф. 533. – оп. 1. – спр. 353.
 36. ДАХО. – ф. 534. – оп. 1. – спр. 182.
 37. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 591.
 38. Національний архів Республіки Білорусь (далі – НІАБ). – Ф. 242. – Оп. 1. – Спр. 376.
 39. НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2017.
 40. НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1301.
 41. ДАХО. – ф. 16. – Оп. 1. – Т. 4. – Спр. 6529.
 42. НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1641.
 43. НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 300.
 44. НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 673.
 45. НАРМ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1757.
 46. Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). – Ф. 1291. – Оп. 36. – Спр. 5.
 47. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 1–8 апреля 1909 г. – К., 1909.
 48. РДІА. – Ф. 1317. – Оп. 1. – Спр. 106.
 49. НІАБ. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 2.

Verkhovtseva I.G. Peasant self-government versus Peasant bureaucracy: to the question of Agricultural system Modernization in Russian Empire (the second half of the XIXth – the beginning of the XXth c.). According to the Great Reform (the 1861th) norm, the heads of the peasant self-government institutions (starostas and volostnoy starshinas), elected by the assemblies, represented the lower branches of the local administration. The researcher proves that because of peasant bureaucracy corruption and abuse of duties, as well as contradictory legal basis for the organization of the peasant self-government institutions activities and illiteracy of the peasant community, the process of local government formation and agricultural system modernization in the Russian Empire generally had been slowed, because the village was ruled by peasant bureaucracy in fact.
Key words: peasant self-government, peasant bureaucracy, chiefs of villages, chiefs of volost, modernization, the Russian Empire.

А. В. Запорожець

ОЛЕКСАНДР КРИВОШЕЇН І ПОЛІТИКА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізується реалізація політики землевпорядкування в ході Столипінської аграрної реформи. Особлива увага відведена О. Кривошеїну – одній із ключових фігур у реалізації аграрних перетворень початку ХХ ст.

Ключові слова: О. Кривошеїн, селянська община, аграрна реформа, землевпорядкування.

Необхідність реформування царським урядом аграрних відносин на початку ХХ ст. була зумовлена рядом економічних, політичних та ідеологічних чинників. Реформа мала на меті, перш за все, зняти революційну напругу у суспільстві, та створити нову верству – селян-господарників. Столипінська аграрна реформа постійно перебуває у сфері наукових інтересів багатьох дослідників поземельних відносин. Зокрема цією проблематикою займалися В. Тюкавкін, К. Кривошеїн, С. Сидельников, Г. Герасименко та ін. Однак діяльність О. Кривошеїна – однієї з ключових фігур Столипінської аграрної реформи дотепер є недостатньо вивченою. Метою цієї статті є аналіз ролі О. Кри-

вошеїна в реалізації політики землевпорядкування – одного з головних напрямів означеної реформи.

Проведення земельної реформи у Російській імперії безпосередньо пов'язано з ім'ям відомого російського державного діяча – Олександра Васильовича Кривошеїна, який відіграв значну роль у політичному житті Росії початку ХХ ст. Він був однією з ключових фігур у підготовці та втіленні у життя Столипінської аграрної реформи. Сучасники називали його третім за величиною російським державним діячем, після С. Вітте і П. Столипіна. Важлива роль, яку відіграв О. Кривошеїн в аграрній історії початку ХХ ст., зумовлює потребу в аналізі його досить прогресивних на той момент поглядів щодо аграрної політики.

На початку ХХ ст. відставання економіки Росії, на тлі європейських країн, показало, що настав час реформ. О. Кривошеїн, як і решта прогресивних чиновників того часу, усвідомлював, що в першу чергу імперія потребує реформування аграрного сектору. Він вважав, що ліквідація общини і передача землі у приватну власність, без чіткого регламенту процесу землевпорядкування з боку держави, закінчиться крахом реформи. П. Столипін прямо пов'язував необхідність аграрних перетворень і створення громадянського суспільства. З його слів, Росія досі була державою становою, причому найбільший прошарок – селянство – вдєсятеро переважав усі інші, разом узяті. Це не окремі громадяни – а людська маса, в якій індивідуалізму відкрита тільки одна дорога – куркульство. У ній немає поняття громадянськості, відповідно і пов'язаних з нею прав і обов'язків, отже, немає і громадян. Потрібно створити цих громадян, потрібно дати здатній частині селянства можливість стати ними [1, 59].

Питання землевпорядкування селян на державному рівні було вперше підняте О. Кривошеїном у 1905 р. Він відзначав, що, залишивши общину, селяни отримають масу розкиданих наділів, на яких не вдасться створити розвинених господарств, навіть за умови видачі кредитів і допомоги агрономів. До нього В. Гурко піднімав питання про створення хуторів, а К. Кофод пропонував ідею розгортання хуторів. Останній бачив процес розгортання наступним чином: селяни, самі або за допомоги найнятих ними землемірів, ділили землю на рівні наділи, котрі обирали шляхом жеребкування [2, 197]. На відміну від попередників, Олександр Васильович врахував, що процес розмежування наділів тривалий і затратний, тому реалізувати його мають спеціальні землевпорядні комісії. Це було новаторство у практиці створення державних органів, без якого, на його думку, втілення реформи буде неможливе. Достатньо зробити селянина власником, щоб він «осознал всю чудовищність експроприации чужой собственности» – говорив П. Столипін [3, 80].

Закріплення землі за кожним її власником у зручних для господарства межах, неминуче «должен был потребовать разрешения с окончанием выкупной операции» [4, 3]. Процес закріплення землі, згідно указу від 9 листопада 1906 р., стосувався лише земель виведених з общинного користування. Указ став поштовхом до появи нової форми землеволодіння – приватної, що безперечно стало одним з найважливіших етапів реформування аграрного сектору.

Записка реформатора – «О преобразованиях в крестьянском устройстве и об аграрных мероприятиях» була повністю підтримана імператором, особливо ідея зміни общинного господарства на приватну форму власності. Записка була реалізована імператорським указом від 4 березня 1906 р., за яким створювалися Губернські та Повітові землевпорядні комісії. Головним завданням

для них було «содействие населению к устранению в установленном законом порядке недостатков существующего землеустройства и землепользования, сообразно особым условиям отдельных местностей» [5, 5].

Указ від 4 березня також регламентував склад губернських та повітових комісій: 1) повітові землевпорядні комісії, під головуванням предводителя дворянства, склалися з: голови повітової земської управи; особи, яка заміняє голову комісії, у разі його відсутності; особи призначеної ГУЗіЗ як постійний член комісії; повітового члена окружного суду, члена від удільного відомства в повітах, де є удільні землі; податкового інспектора і земського начальника; трьох членів від повітового зібрання і трьох селян, обраних з числа кандидатів від волосного сходу [6, 372]; 2) до складу губернських комісій, під головуванням губернатора, входили: предводитель губернського дворянства; голова губернської земської управи; особа призначена ГУЗіЗ як постійний член комісії; управліночій казенною палатою; управляючі місцевими відділами Селянського і Дворянського банків; член окружного суду; один з членів губернського управління у справах селян; шість членів, які обираються губернським земським зібранням, в тому числі троє селян наділеною землею [7, 577].

У губерніях, де введено управління земським господарством, члени комісій, що обиралися губернськими та повітовими земськими зібраннями, замінювалися членами, обраними з місцевих землевласників та селян губернським і повітовими комітетами у справах земського господарства, за приналежністю, а в губерніях, де немає ні земських закладів, ні управління земським господарством, вище згадані члени запрошувалися головами комісій. До компетенції повітових землевпорядних комісій входили наступні питання: допомога сільським громадам у подоланні недоліків існуючого землеволодіння і землекористування; сприяння переселенню селян на державні землі; допомога у придбанні селянами землі через Селянський поземельний банк у приватних власників; посередництво між селянами і приватними власниками у розподілі через смужних земель, сервітутів, спільних володінь. Губернські комісії, там де вони були створені, мали на меті об'єднання дій повітових комісій, контроль за їх роботою та вирішення юридичних, спірних питань у процесі землевпорядкування.

Таким чином, указ від 4 березня 1906 р. створював землевпорядні комісії, що ставали ключовим органом реалізації державної аграрної політики на місцях. Водночас указ передбачав налагодження тісних взаємовідносин між комісіями та Селянським банком. «Ст. 35 указа зумлеусторительным комиссиям вменяет комиссиям обязанность содействовать участникам покупки в разделе земли на отдельные отруба или в уменьшении числа полос отдельных домохозяев» [5, 5]. Така співпраця передбачала вирішення ряду важливих питань, таких як приватизація землі, покращення умов землекористування, поліпшення матеріально-технічної бази господарників та ін.

Ще одним важливим питанням стало визначення повноважень ГУЗіЗ. Рада міністрів пропонувала передати справу землевпорядкування під юрисдикцію міністерства внутрішніх справ, у зв'язку з тим, що земельне відомство не мало необхідних органів для повноцінної реалізації реформи. На це О. Кривошеїн відповів: «Сосредоточение всего дела землеустройства в особом землеустроительном ведомстве», що «является непременным условием успешного хода сего дела»

[3, 81]. Його думка в подальшому сприяла автономії ГУЗіЗ та наділенню його широкими повноваженнями.

Новий етап у реалізації аграрної реформи розпочався 1908 р., з призначенням О. Кривошеїна Управляючим Головного управління землеробства та землевпорядкування, де отримав майже необмежені повноваження та змогу безпосередньо координувати три основні напрями реформи: землевпорядкування, переселенську політику і діяльність Селянського банку. Політика землевпорядкування вийшла на передній план і потребувала нових кроків у сфері розробки законодавства і принципів реалізації. В основу програми О. Кривошеїн поклав принцип: «Засновувати переселення на ідеї міцного заселення Сибіру, а не на розрідженні населення Європейської Росії», сформульований у спільній із П. Столипіним, доповіді на ім'я царя про поїздку до Сибіру та Поволжя. Під час виступу 10 листопада 1908 р. перед депутатами Державної Думи, Олександр Васильович звернув увагу на ще один пріоритетний напрям для розвитку – підвищення ефективності дрібних селянських господарств, оскільки вважав, що саме за ними майбутнє країни [8, 5].

Одна з головних проблем у реалізації політики землевпорядкування полягала в кадровому забезпеченні. Створення апарату в губерніях потребувало підготовки компетентних спеціалістів, для чого «с февраля 1908 г. организовываются временные для подготовки землемерных помощников при Константиновском межевом институте, 5 землемерных училищ и 26 губернских чертежных. Окончило их свыше 1200 чел. К концу 1910 г. В 47 губерниях работало 5120 чиновников, в том числе 770 производителей работ, 1660 землемеров и 2670 землемерных помощников» [4, 23].

15 жовтня 1908 р. були видані «Временные правила о выделе наделной земли к одним местам». До їх основних завдань входили спрощення і прискорення виробництва, сприяння у розвитку добровільних наділів, дотримання цілей землевпорядкування [9, 175]. Також ними встановлювалися відмінності між наділами, які відповідали або не відповідали цілям процесу землевпорядкування. Перші мали братися під контроль землевпорядних комісій, інші – припиняли існування. Найбільш досконалою формою господарювання були визнані хутори.

З 1909 р. всі інструкції з землевпорядкування видавалися Комітетом з питань землевпорядкування – міжвідомчий орган, що знаходився в юрисдикції ГУЗіЗ. 19 березня 1909 р. Комітет затвердив «Временные правила о землеустройстве целых сельских обществ», що стосувалися розділу поселень, виділення земель поселенцям і переходу до відрубних господарств сільських общин [10, 456]. Таким чином, вони переорієнтували місцеві земельні органи з розвитку одноосібних дрібних господарств – до розгортання поселень. Тобто, О. Кривошеїн у ході реалізації політики землевпорядкування, відходив від початкової концепції «підвищення ефективності дрібних селянських господарств», озвученої ним 1908 р.

Істотне значення для реалізації аграрної реформи мала розробка закону про землевпорядкування, проєкт якого почали обговорювати в Державній Думі 12 жовтня 1910 р. Загальні положення закону були прийняті більшістю без заперечень. Найбільш жваву дискусію в земельній комісії набуло питання виділення на одне господарство землі надільної і приватної. Щоб забезпечити інтереси власників облігацій Селянського банку і прискорити розвиток буржуазного селянського землеволодіння вирішили вважати відрубні і

хутірські наділи, утворені з надільних і куплених земель, не надільною власністю, а приватною [11, 148]. Проект положення про землевпорядкування був затверджений Миколою II 29 березня 1911 р. і отримав силу закону, який давав можливість переходу до хуторів і відрубів, уникаючи стадії закріплення. Головним завданням реформи була ліквідація недоліків у землекористуванні і землевпорядкуванні селян та інших дрібних власників. Закон поширював також дію на середні та великі землеволодіння, які межували із землями селян і дрібних власників [11, 168]. З введенням положення про землевпорядкування, закріплення наділів у приватну власність стало не обов'язковим.

Переломним моментом у реалізації аграрної реформи стало вбивство П. Столипіна. Реалізація реформи продовжувалася, але адміністративні міри вже не були такими масштабними і різноманітними, як раніше. З початком війни посилювалися конфлікти через реалізацію реформи, що викликало занепокоєння у провідних колах. У зв'язку з цим, 22 серпня 1914 р. О. Кривошеїн направив губернаторам циркуляр, що постановляв: «Фронт землеустроительных работ сместить на те волости и села, где имелось согласие общинников на выделение хуторов и отрубов» [12, 263]. Особливу увагу він приділяв солдатським сім'ям, оскільки вважав, що неналежне відношення може спровокувати конфлікт. Однак циркуляр не мав особливого ефекту, прийомі і методи землевпорядкування мало змінилися.

У зв'язку з посиленням спротиву селян і зростанням кількості конфліктів, 29 квітня 1915 р. було видано ще один циркуляр О. Кривошеїна, який викликав значний резонанс в суспільстві. Головноуправляючий вкотре нагадував губернаторам про необхідність погодження питань, що стосуються інтересів населення і призупиняти процес землевпорядкування там, де не вдалося дійти згоди. Він наполягав на тому, що «отступление от этого начала в условиях войны и производство работ, которые бы могли обострить взаимные отношения, совершенно недопустимы» [12, 277]. За умов, коли політика землевпорядкування в більшості випадків реалізовувалася примусово, циркуляр фактично припиняв проведення реформи.

Таким чином, у 1915 р. реалізація політики землевпорядкування як одного з напрямів Столипінської аграрної реформи, була припинена. Ця політика проіснувала довше за інші та привнесла значні зміни в життя суспільства. Одним з найважливіших наслідків реформи було те, що вона торкнулася і тих, хто мав на меті закріпити землю у приватну власність і тих, хто побажав залишитися в общині. Ключова роль у реалізації цього напрямку реформи належала О. Кривошеїну, який наполегливістю та далекоглядністю зміг досягти високих результатів.

1. П. А. Столыпин: личность и реформы / К. Могилевский, К. Соловьев. – М., 2011.
2. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – М., 2001.
3. Кривошеин К.А. Судьба российского реформатора. – М., 1993.
4. Землеустройство (1907–1910 гг.). – СПб., 1911.
5. РДА. – Ф. 592. – Оп. 1. – Спр. 334.
6. Столыпин П.А. Программа реформ: Док. и мат.: в 2 т. – Т. 1. – М., 2011.
7. РДА. – Ф. 1278. – Оп. 2. – Спр. 263.
8. Кривошеин А.В. Речь Главноуправляющего Землеустройством и Земледелением А.В. Кривошеина о Высочайшем Указе 9 ноября 1906 г. – СПб., 1908.
9. РДА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Спр. 406.
10. Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 г. об изме-

нении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. – СПб., 1911.

11. Сибельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М., 1980.
12. Герасименко Г. Аграрная реформа Столыпина: замыслы и результаты // Народный депутат. – 1992. – № 12.
13. Совет Министров Российской империи 1905–1906 гг.: Док. и мат. – Л., 1990.

Zaporozhets A.V. Oleksandr Krivoshein and regulation of land distribution policy in Russian Empire at the beginning of the XX c. In the article realization of the land distribution policy during Stolypin agrarian reforms implementing is analyzed. Special attention is paid to O. Krivoshein – one of the the key figure in the realization of agricultural changes at the beginning of the XX c.

Key words: A. Krivoshein, peasant community, agricultural reform, land distribution regulations.

О. П. Демченко

СТАМБУЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ (грудень 1919 р.)

У статті аналізується питання статусу Стамбулу під час переговорів дипломатичних представників Великої Британії і Франції в грудні 1919 р.

Ключові слова: Велика Британія, Франція, Туреччина, Стамбул, конференція.

Серед багатьох гострих проблем, породжених Першою світовою війною, питання долі Стамбулу зумовило якщо не найважливіше, то, в усякому разі, найбільш складне завдання для міжнародної дипломатії [1, XI]. Із завершенням Першої світової війни, Велика Британія і Франція значно зміцнили позиції на Близькому Сході, були готові їх захищати та за можливістю розширювати. Для цього їхні уряди вирішили розділити Османську імперію, утворити області з прямим і непрямим впливом і контролем, обкласти податком новий режим чорноморських проток, що мав базуватися на принципі вільної навігації. Однак і Велика Британія, і Франція визнавали, що остаточне вирішення цього питання неможливе до тих пір, поки не буде з'ясована доля Стамбулу [2, 391].

На Паризькій мирній конференції 1919 р. питання Стамбулу та проток не сходило з порядку денного. Намагаючись його вирішити, країни Антанти уклали між собою одну угоду за іншою, вживали різні, зокрема й військові, заходи для їх втілення, але кожного разу зазнавали невдачі. Наприкінці осені 1919 р. остаточно відпав, прийнятий на Паризькій конференції, план передачі Стамбулу і проток під мандат США [3, 35]. Невдача американського плану була використана Лондоном, а британські урядовці отримали можливість приступити до здійснення свого проекту встановлення у Стамбулі та протоках «міжнародного управління», під фактичним керівництвом Великої Британії [4, 691].

Серед держав Антанти, що претендували на «османську спадщину», особливо зміцнила свою позицію у Стамбулі Велика Британія, яка поступово захоплювала гегемонію на Босфорі і Дарданеллах, відтісняючи Францію [5, 38; 6, 28]. Питання майбутнього статусу Стамбулу породило в Лондоні різноманітні версії, які, головним чином, зводилися до того, чи потрібно виганяти султана і його адміністрацію зі столиці [2, 391]. З цього приводу в уряді йшла гостра боротьба. Частина кабінету міністрів (Е. Монтегю, Е. Геддес, У. Лонг та ін.) виступала за збереження Стамбулу і проток у руках турків, але під мандатом Лондону. Противниками такого погляду були Дж. Керзон, Е. Бонар-Лоу, О. Чемберлен та ін. [7, 166].